

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»

دانشکده: علوم سیاسی، اجتماعی، تاریخ و مدرسی معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ اسلام

عنوان:

نقش شیعیان در ساختار حکومت عباسیان از خلافت ناصر تا سقوط بغداد

استاد راهنما:

دکتر محسن الویری

استاد مشاور:

دکتر حسین ایزدی

نگارش:

رضیه السادات موحد ابطحی

شهریور ۱۳۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقديم
برساحت امام المتقين

سید المسلمین

یعوب المؤمنین

حضرت ابوالحسن علی بن ابیطالب 7

و

ہمسرو، ہمسکر باونفایش، بانومی کرامت

حضرت صدیقہ طاہرہ علیہا السلام

تشر و تقدیر

خداوند بزرگ را شکر می‌کنم که به من نعمت سلامتی را عنایت کرد و نعمت بهترین دین و شایسته‌ترین مذهب یعنی تشیع اثنی‌عشری را عطا فرمود و من را به راه کسب علم راهنمایی و هدایت نمود. ستایش به هر زبان که نزدیک‌ترین فرشتگانش و گرامی‌ترین آفریدگانش و پسندیده‌ترین ستایشگرانش او را بدان می‌ستایند. پس از ستایش خداوند، از همه کسانی که مرا در تدوین این پژوهش یاری رساندند نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم. این پژوهش مرهون راهنمایی‌ها و زحمات جناب آقای دکتر محسن الویری و مشاوره‌های ارزشمند جناب آقای دکتر حسین ایزدی می‌باشد. لذا مراتب قدردانی و سپاس خود را از حضور این اساتید محترم و سایر اساتید بزرگوار و ارجمندی که در طول سال‌های تحصیل از محضر عالمانه ایشان، کسب فیض نموده‌ام، اعلام می‌دارم.

همچنین لازم است از مسئولین محترم کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و دانشگاه باقرالعلوم و دانشگاه فردوسی مشهد تشکر و قدردانی کنم.

در آخر از پدر و مادر بزرگوارم و همسر عزیزم که در طول تدوین این پژوهش مرا حمایت کرده‌اند، سپاسگزاری می‌نمایم.

چکیده

پژوهش حاضر در چهار فصل به بررسی این موضوع پرداخته است که نقش شیعیان در ساختار حکومت عباسیان از خلافت ناصر تا سقوط بغداد را چگونه می‌توان تبیین کرد؟ آغاز رهبری خلیفه ناصرالدین الله نقطه عطفی در تاریخ اواخر حکومت عباسیان محسوب می‌شود چرا که روی کارآمدن وی پس از یک دوران رکود قدرت در خلافت اسلامی صورت گرفت و همراه با اجرا برنامه‌های اصلاحی در بُعد داخلی و خارجی و احیاء مجدد ساختار حکومت عباسیان بود. ساختار حکومت عباسیان متأثر از الگوی دولت اسلامی اهل سنت و متشکل از نهادهای متعدد و متنوع و پیچیده بود که عباسیان به مدد همین تشکیلات، حکومت وسیع خود را به مدت بیش از پنج قرن اداره می‌کردند. آنچه در این دوران حائز اهمیت است، راه یافتن شیعیان به عنوان بخشی از کارگزاران حکومتی به ساختار قدرت بود که توانستند در ارکان مختلف حضور پررنگی را داشته باشند و تا زمان سقوط بغداد به دست مغول، این نقش‌آفرینی‌ها را ادامه دهند. اهمیت این مطلب از آن روست که تفاوت‌های فکری و اعتقادی و سیاسی همواره مانع برقراری رابطه تعاملی میان شیعیان و اهل سنت و عباسیان می‌شد. همکاری و نزدیکی که میان ساختار و کارگزار در این زمان ایجاد شد وابسته به علل و شرایط و زمینه‌هایی است که در تبیین چرایی این جریان بدان اشاره می‌شود.

این حضور قابل توجه شیعیان در ساختار حکومت عباسیان، شرایط و فضای متفاوتی را برای آنان ایجاد کرد که پیامدهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را برای شیعیان به همراه داشت که مهمترین آن‌ها را به شرح زیر می‌توان برشمرد: ایجاد روابطی دوستانه با حکومت، روبه‌رو شدن شیعیان با حادثه سقوط بغداد، چرخش قدرت به سمت تشیع، توجه به بهبود وضع اجتماعی و شعائر مذهبی شیعیان، کاهش درگیری شیعه و سنی، آمیختگی با فتوت و نزدیک شدن به تصوف، گسترش نهادهای آموزشی و تألیفات شیعی و عمومی‌سازی فرهنگ تشیع.

کلیدواژه‌ها

ساختار سیاسی، عباسیان، شیعیان، ناصرالدین الله، ابن علقمی.

فهرست مطالب

مقدمه: طرح تحقیق	۱
۱ - بیان مسأله:	۲
۲ - علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن:	۳
۳ - سابقه پژوهش:	۳
۴ - سوال اصلی پژوهش:	۳
۵ - فرضیه‌های پژوهش:	۳
۶ - مفاهیم:	۴
۷ - سوالات فرعی پژوهش:	۴
۸ - پیش فرض‌های پژوهش:	۴
۹ - اهداف پژوهش:	۴
۱۰ - روش پژوهش:	۴
۱۱ - روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها:	۵
۱۲ - روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها:	۵
۱۳ - سازماندهی پژوهش:	۵
مفاهیم اصلی و چارچوب مفهومی	۶
نقش:	۶
شیعه:	۷
حکومت عباسیان	۱۵
ساختار	۲۱

- معرفی و نقد منابع اصلی تحقیق..... ۳۱
- الف) تواریخ عمومی؛ ۳۱
- ۱ - الکامل فی تاریخ اثر ابوالحسن علی بن محمد معروف به ابن اثیر (۵۵۵ - ۶۳۰ هـ ق)..... ۳۱
- ۲ - تراجم القرنین السادس والسابع معروف به الذیل علی الروضتین اثر عبدالرحمن بن اسماعیل معروف به ابی شامه مقدسی (م ۶۶۵ هـ ق)..... ۳۲
- ۳ - الحوادث الجامعه اثر کمال الدین ابوالفضل عبدالرزاق بن احمد شیبانی معروف به ابن فوطی (۶۲۴ - ۷۲۳ هـ ق)..... ۳۲
- ۴- تاریخ اسلام اثر شمس الدین محمد بن احمد بن عثمان ذهبی (م ۷۴۷ هـ ق)..... ۳۳
- ۵ - البدايه والنهایه اثر اسماعیل بن عمر بن کثیر دمشقی شافعی (م ۷۷۴ ق)..... ۳۳
- ۶ - تاریخ خلفا اثر جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱ هـ ق)..... ۳۴
- ب) فرهنگ نامه‌های تاریخی و زندگی نامه‌ها؛ ۳۴
- ۱ - وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان اثر شمس الدین احمد بن محمد بن خلکان (م ۶۸۱ هـ ق)..... ۳۴
- ۲ - مجمع الاداب فی معجم الالقباب اثر کمال الدین بن عبدالرزاق بن فوطی ۳۴
- ۳ - الوافی بالوفیات اثر صلاح الدین خلیل بن ایبک صفدی (م ۷۶۴ هـ ق)..... ۳۴
- ۴ - اعیان الشیعه اثر سید محسن امین عامل ۳۵
- ۵ - طبقات اعلام الشیعه اثر شیخ آغابزرگ طهرانی ۳۵
- ج) منابع مربوط به فقه سیاسی و دیوانسالاری؛ ۳۶
- ۱ - احکام السلطانیه و ولایات المدینیه اثر ابوالحسن علی بن محمد بن حبیب ماوردی (۳۶۴ - ۴۵۰ ق) ۳۶
- ۲ - احکام السلطانیه ابویعلی محمد بن حسین الفراء (م ۴۵۸ ق)..... ۳۶
- ۳ - الفخری فی الاداب السلطانیه والدول الاسلامیه اثر صفی الدین محمد بن علی بن طباطبا معروف به ابن طقطقی (م ۷۰۹ ق)..... ۳۶
- ۴ - تجارب السلف اثر هندوشاه نخجوانی ۳۷

۳۸	..... منابع سیاسی و جامعه شناسی؛
۳۹	..... فصل اول: ساختار سیاسی حکومت عباسیان
۴۰	..... ویژگی‌های ساختار حکومت عباسیان
۴۸	..... گفتار اول: ارتباطات عمودی
۴۸	..... الف) خلافت؛
۵۰	..... شرایط تصدی منصب خلافت
۵۲	..... وظایف خلیفه
۵۲	..... نشانه‌ها و علامات خلافت
۵۵	..... القاب خلافت
۵۶	..... ۱- حاجب
۵۸	..... ۲- استاد الدار
۵۹	..... ۳- امیرالحاج
۵۹	..... ب) ولایت عهدی؛
۶۱	..... ج) وزارت؛
۶۱	..... پیدایش منصب وزارت
۶۴	..... انواع وزارت
۶۵	..... شرایط تصدی منصب وزارت
۶۸	..... وظایف وزیر
۶۹	..... د) امارت؛
۷۱	..... هـ) قضاوت؛
۷۲	..... ۱- ولایت قضا
۷۴	..... ۲- مظالم
۷۴	..... ۳- حسبه
۷۶	..... ۴- شرطه
۷۷	..... و) ارتش و سپاه؛

۸۱	گفتار دوم: ارتباطات افقی
۸۵	دیوان برید
۸۸	دیوان خراج
۹۰	دیوان جیش
۹۲	دیوان انشاء
۹۴	دیوان بیت المال
۹۶	دیوان نقابت
۹۷	دیگر دیوان‌ها
۹۷	دیوان زمام و الزمه:
۹۸	دیوان خاتم:
۹۸	دیوان مصادرات:
۹۸	دیوان نفقات:
۹۸	دیوان صدقات:
۹۹	دیوان طراز:
۹۹	دیوان ضیاع:
۹۹	دیوان رقاع:
۹۹	دیوان موقوفات:
۹۹	دیوان جوالی:
۱۰۰	دیوان مقاطعات:
۱۰۰	دیوان العقار:
۱۰۰	جمع بندی
۱۰۲	فصل دوم: چگونگی حضور شیعیان در ساختار حکومت عباسیان
۱۰۵	گفتار اول: از ابتدا تا عصر ناصر عباسی
۱۰۵	۱ - مرحله تقیه تا ولایت عهدی امام رضا(ع):
۱۰۸	۲ - از ولایت عهدی امام رضا(ع) تا آل بویه:

۱۱۳.....	۳ - رشد شیعیان در عرصه سیاسی در عصر آل بویه:
۱۱۶.....	۴ - دوران تقیه مجدد شیعیان:
۱۲۲.....	گفتار دوم: از خلافت ناصر تا سقوط بغداد:
۱۲۲.....	خلافت
۱۳۰.....	وزارت
۱۳۸.....	امارت
۱۳۹.....	قضاوت
۱۴۰.....	ارتش و سپاه
۱۴۰.....	دیوان‌ها
۱۴۵.....	جمع بندی
۱۴۶.....	فصل سوم: چرایی حضور شیعیان در ساختار حکومت عباسیان
۱۴۷.....	تبیین تاریخی
۱۵۲.....	گفتار اول: عوامل بیرونی
۱۵۲.....	۱ - ضعف خلافت:
۱۵۴.....	۲ - تحول نگاه خلفای عباسی نسبت به شیعیان:
۱۵۷.....	۳ - منازعات عباسیان و خوارزمشاهیان:
۱۵۹.....	۴ - اقبال مردم در گزینش شیعیان:
۱۶۲.....	گفتار دوم: عوامل درونی
۱۶۲.....	۱ - تحول مفهوم حکومت جائر نزد شیعیان:
۱۶۶.....	۲ - اندیشه حفظ جامعه شیعی:
۱۶۹.....	۳ - برجستگی و کاردانی شیعیان:
۱۷۳.....	۴ - افزایش توانمندی‌های شیعیان در ابعاد سیاسی، علمی، اجتماعی، اقتصادی:
۱۷۶.....	جمع بندی
۱۷۸.....	فصل چهارم: پیامدهای حضور شیعیان در ساختار قدرت عباسیان
۱۷۹.....	پیامدهای حضور شیعیان

۱۸۰	گفتار اول: پیامدهای سیاسی
۱۸۰	۱ - ایجاد روابطی دوستانه با حکومت و بهره‌مندی از حمایت‌های آن‌ها:
۱۸۲	۲ - روبه‌رو شدن شیعیان با حادثه سقوط بغداد و نقش ابن علقمی در این واقعه:
۱۸۵	ارتباط وزیر با مغول
۱۸۸	نقش ابن علقمی در کاهش سپاه
۱۸۹	۳ - چرخش قدرت به سمت تشیع:
۱۹۴	گفتار دوم: پیامدهای اجتماعی
۱۹۴	۱ - توجه به بهبود وضع اجتماعی و رفاهی شیعیان:
۱۹۸	۲ - توجه به شعائر مذهبی شیعیان:
۲۰۱	۳ - کاهش درگیری شیعه و سنی:
۲۰۶	گفتار سوم: پیامدهای علمی و فرهنگی
۲۰۶	۱ - آمیختگی تشیع با فتوت و نزدیک شدن آن به تصوف:
۲۱۰	۲ - گسترش نهادهای علمی و آموزشی:
۲۱۲	۳ - حمایت از تألیفات شیعی:
۲۱۴	۴ - عمومی‌سازی فرهنگ تشیع:
۲۱۶	جمع بندی
۲۱۷	نتیجه‌گیری
۲۲۲	فهرست منابع
۲۲۳	الف) منابع فارسی:
۲۳۱	ب) منابع عربی:
۲۳۶	ج) پایان‌نامه و مقالات

مقدمه:

طرح تحقیق

۱ - بیان مسأله:

ناصرالدین الله سی و چهارمین خلیفه عباسی است که در سال ۵۷۵ ه.ق به حکومت رسید و پس از وی تا سقوط بغداد در سال ۶۵۶ ه.ق سه تن دیگر از خلفای عباسی به نام‌های ظاهر، مستنصر و مستعصم به قدرت رسیدند. در این دوران علیرغم تمایلات غالب خلفای عباسی به مذهب اهل سنت و اهتمام در بکارگیری عناصر سنی مسلک، شاهد حضور قابل توجه شیعیان در ساختار قدرت در قالب مناصب و مشاغل حکومتی هستیم. ساختار حکومت عباسیان برخوردار از یک تشکیلات اداری و سیاسی بود که عموماً ریشه در عقاید مذهبی و دیدگاه‌های سیاسی اهل سنت داشت. در عصر عباسی اداره قلمرو وسیع سرزمین‌های اسلامی با تنوع اقوام و مذاهب مختلف در مدت زمان طولانی، نیازمند شکل‌گیری دیوان‌ها و سازمان‌های اداری و سیاسی بود که انجام امور و نظارت بر آن را تسهیل می‌کرد. به طوری که ضرورت و تأثیر این نهادها در ابعاد مختلف فرهنگی، سیاسی و مذهبی برای همگان حائز اهمیت بود. از این‌رو شناخت ساختار حکومت عباسیان و جایگاه شیعیان در این نظام می‌تواند در مطالعات شیعه‌شناسی و تعاملات شیعه و سنی راهگشا باشد. با این اهمیت که غالباً بررسی‌های تاریخی و نوشته‌های مورخان با محوریت اهل سنت صورت گرفته و به موجودیت تشیع کمتر توجه شده است. مضافاً بر این که بیشتر پژوهش‌ها مرتبط با ادوار اولیه عصر عباسی می‌باشد و خلأ مطالعات تاریخی در این مقطع وجود دارد. بر همین اساس در این رساله تلاش بر این است تا چگونگی و چرایی حضور شیعیان در ساختار قدرت عباسیان و در نتیجه پیامدهای متأثر از این حضور، بررسی و مورد توجه قرار گیرد.

۲ - علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن:

تمایلات شخصی در مطالعات شیعه‌شناسی، خلأ پژوهش‌های خاص و مرتبط با تشیع و روابط شیعیان و اهل سنت، بررسی خرد و جزئی از یک مقطع تاریخی مشخص که قرین حوادث بزرگی از جمله سقوط بغداد بود، واکاوی دقیق‌تر ریشه‌ها و اقدامات شیعیان پس از سقوط بغداد و بررسی تأثیر تحرکات شیعی از جمله دلایل انتخاب این موضوع می‌باشد.

۳ - سابقه پژوهش:

با توجه به پیگیری‌هایی که در این زمینه صورت گرفت، کتاب یا رساله یا مقاله مستقلی با این عنوان یافت نشد. با این وجود در این زمینه می‌توان از اثر آقای محمدطاهر یعقوبی با عنوان شیعیان بغداد یاد کرد که به وضعیت سیاسی و اجتماعی شیعیان از ورود سلجوقیان تا سقوط عباسیان می‌پردازد. در فصل دوم این کتاب که اختصاص به دوران خلیفه ناصر تا سقوط بغداد دارد، تنها به توصیف وضعیت سیاسی شیعیان بغداد اشاره می‌نماید.

۴ - سوال اصلی پژوهش:

نقش شیعیان در ساختار حکومت عباسیان، از خلافت ناصر تا سقوط بغداد چیست؟

۵ - فرضیه‌های پژوهش:

با توجه به سوال اصلی این پژوهش که از نوع تاریخ اکتشافی است و با نظر استاد راهنما، در این تحقیق فرضیه‌ای در نظر گرفته نشده است. اما باید توجه داشت که در محدوده زمانی مورد نظر، کارگزاران شیعی توانستند در برقراری رابطه تعاملی و مسالمت‌آمیز میان اهل سنت و عباسیان و شیعیان نقش مؤثری ایفا کنند. البته در مقابل، دیدگاهی وجود دارد که بر نقش شیعیان در تضعیف ساختار و در نتیجه تأثیر آن‌ها در سقوط خلافت عباسیان تأکید دارد. در پی نقد تفصیلی این دیدگاه، در این رساله که عملاً پاسخی بدان می‌باشد، به نقش آفرینی قابل توجه شیعیان در ساختار حکومت عباسیان پرداخته می‌شود.

۶ - مفاهیم:

در بخش مستقلی مفاهیم نقش، شیعه، عباسیان و ساختار به تفصیل توضیح داده می‌شود که در ادامه به ذکر آن می‌پردازیم.

۷ - سوالات فرعی پژوهش:

- ساختار حکومت عباسیان را چگونه می‌توان ترسیم کرد؟
- نقش شیعیان در ساختار حکومت عباسیان چگونه بود؟
- چرا شیعیان در ساختار حکومت وارد شدند؟
- پیامدهای حضور شیعیان در ساختار حکومت عباسیان را چگونه می‌توان تبیین کرد؟

۸ - پیش فرض‌های پژوهش:

- از خلافت ناصر تا سقوط بغداد، شیعیان حضور فعالی در جامعه اسلامی داشتند.
- خلفای عباسی پیرو مذهب اهل سنت بودند.
- ساختار حکومت عباسیان برخوردار از یک تشکیلات اداری و سیاسی بود که در رأس آن خلیفه قرار داشت.
- با توجه به سیر تاریخی تشیع، شیعیان همواره در تکاپوی دستیابی به قدرت بودند.

۹ - اهداف پژوهش:

برطرف شدن ابهامات مطالعاتی در پژوهش‌های شیعه‌شناسی، بررسی دقیق‌تر جریان تشیع و اقدامات شیعیان، توجه دادن مطالعات تاریخی به تعاملات شیعیان و اهل سنت، نمایان ساختن افق‌های جدید پژوهشی در برابر محققین در برخورد با فرق و مذاهب در ساختار سیاسی حکومت‌ها از جمله اهداف این پژوهش است.

۱۰ - روش پژوهش:

روش پژوهش توصیفی، تاریخی و تبیینی است. روش اصلی تحقیق روش تاریخی می‌باشد که در ذیل آن با استفاده از روش‌های تبیینی به بررسی داده‌ها پرداخته شده است. طبعاً در فصول مقدماتی تنها از روش توصیفی استفاده شده است.

۱۱ - روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها:

روش گردآوری اطلاعات، روش کتابخانه‌ای است که از منابع و اسناد تاریخی استفاده شده است.

۱۲ - روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها:

مبنای پژوهش روش متعارف سندپژوهی، سنجش اسناد تاریخی و مقایسه داده‌ها با یکدیگر است.

۱۳ - سازمان دهی پژوهش:

این پژوهش در قالب یک مقدمه و چهار فصل و یک نتیجه‌گیری تنظیم شده است. مقدمه شامل طرح تفصیلی پژوهش، چارچوب مفهومی و معرفی منابع می‌باشد. در فصل اول ساختار سیاسی حکومت عباسیان در دو حوزه ارتباطات عمودی و افقی ترسیم شده است. در فصل دوم به حضور شیعیان در این ساختار اشاره می‌شود و به بیان نحوه‌ی دستیابی آن‌ها به مناصب حکومتی و مشاغل دولتی می‌پردازد. فصل سوم از چرایی حضور شیعیان در این تشکیلات سخن می‌گوید که به زمینه‌ها، عوامل و انگیزه‌هایی که موجب شد تا شیعیان در این زمان فعال‌تر در صحنه سیاسی حاضر شوند، اشاره می‌نماید. در فصل چهارم پیامدها و دستاوردهای حاصل از این حضور مورد بررسی قرار می‌گیرد. سرانجام جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از کل رساله در آخر ذکر می‌شود.

مفاهیم اصلی و چارچوب مفهومی

در این بخش چهار مفهوم نقش، شیعه، عباسیان و ساختار توضیح داده می‌شود.

نقش:

در تعریف واژه نقش دیدگاه‌های گوناگونی ارائه شده است. آن- ماری در کتاب مفهوم نقش طی جمع‌بندی نظرات اندیشمندان مختلف نقش را اینگونه تعریف می‌کند:

«نقش الگویی متشکل از رفتارها و مربوط به موقعیت فرد در مجموعه‌ای تعاملی است.»^۱

وی معتقد است نقش در سه سطح گروه، فرد و دیگری و شخصیت قابل بررسی است. در سطح گروه نقش بیانگر هنجارها و ارزش‌های فرهنگی است. در سطح فرد و دیگری الگوهای رفتاری دوسویه در فرآیندهای تعاملی است. در سطح شخصیت نقش نمایشگر نگرشی در قبال دیگری و یک عادت اجتماعی فرد است.^۲ در کتاب نظریه‌های جامعه‌شناسی با تأکید بر جنبه اجتماعی نقش در تعریف این واژه آمده است:

«نقش معانی مختلفی را به ذهن متبادر می‌سازد که یکی از متداول‌ترین مفاهیم نقش مرتبط با اعمالی است که هر فرد به مناسبت پایگاه‌هایی که در جامعه دارد، انجام می‌دهد. نقش مجموعه وظایف و تکالیف و حقوق اجتماعی است که نقش اجتماعی یا به بیان ساده‌تر نقش خواننده می‌شود. در مجموع نقش اجتماعی معرف رفتاری است که هرکس با توجه به مقام و پایگاه اجتماعی

۱- آن- ماری روشبلاو، اسپنل، مفهوم نقش در روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم، آستان مقدس رضوی معاونت فرهنگی، مشهد، ۱۳۷۲، ص ۲۰۲.

۲- همان، ص ۱۷۵

فرد حق دارد از او انتظار داشته باشد.^۱

آلن بیرو نیز در فرهنگ اصطلاحات علوم اجتماعی نقش را اینگونه معنا می‌کند:

«نقش شامل رفتار، کردار و یا کار و وظیفه‌ای است که یک شخص در داخل یک گروه به عهده می‌گیرد. نقش را هم به عنوان رفتار اجتماعی یک فرد که بر طبق الگوهای کلی اجتماعی و فرهنگی گروه صورت می‌گیرد و هم نحوه پاسخ به انتظار دیگران تعریف می‌کنند. نقش جنبه‌ی عاطفی و پویای یک پایگاه است. بنابراین برای یک فرد نقش اجتماعی تنسيق تعدادی از مدل‌های رفتاری است که در تعامل با یکدیگر و بر محور یک کارکرد اجتماعی گرد می‌آیند. بر طبق این نقش او دیگر یک فرد فاقد هویت نیست و رفتارهایش غیرقابل پیش‌بینی و گوناگون نیستند. بلکه فردی است دارای مقام و موقع معین، دارای رفتارهای جاافتاده که از طریق آن شخصیت اساسی وی در برابر وضع و شرایطی معین واکنش می‌کند و با آن انطباق می‌پذیرد.»^۲

در نهایت با توجه به این تعاریف می‌توان گفت نقش مجموعه‌ای از فعالیت‌ها و وظایف است که انگاره رفتار نسبت به سایر اشخاص می‌باشد و جامعه به شخصی که عهده‌دار پایگاه معینی است محول می‌کند. نقش‌های اجتماعی پاسخی است به انتظارات پیرامون و وظیفه و شغلی است که فرد عهده‌دار آن است و به وی سپرده می‌شود.

شیعه:

واژه شیعه در لغت از ماده شیع و ریشه آن از مشایعت و متابعت به معنی مطاوعه و پیروی کردن است. این واژه اگرچه خود مفرد است و جمع آن شیعه و اشباع می‌باشد، اما بر تشبیه و جمع و مذکر و مونث نیز کاربرد یکسانی دارد.^۳ ارباب لغت برای واژه شیعه از معانی هم‌سویی،

۱ - غلام‌عباس توسلی، نظریه‌های جامعه‌شناسی، سمت تهران، ۱۳۶۹، ص ۳۰۵.

۲ - آلن بیرو، فرهنگ اصطلاحات علوم اجتماعی، ترجمه دکتر محمدباقر ساروخانی، کیهان، تهران، ۱۳۶۷، ص ۳۷۷.

۳ - محمدحسین مظفر، تاریخ شیعه، ترجمه دکتر سیدمحمدباقر حجتی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۴، ص ۳۳.

همچون، هواداران، هواخواهان، پیروان، طرفداران، مدیران، باند، دسته، جناح، حزب، فرقه،^۱ امت، همکاران، اشاعه‌دهندگان و تقویت‌کنندگان یاد کرده‌اند اما در مجموع کلمه‌ی شیعه در لغت بر دو معنی اطلاق شده است:

الف) موافقت و هماهنگی در عقیده یا عمل بدون اینکه یکی تابع دیگری باشد.^۲

ب) پیروی کردن از دیگری و محبت ورزیدن.

در لسان‌العرب به دو معنای مزبور چنین اشاره شده است:

«شیعه قومی هستند که بر یک امر جمع شده‌اند و هر قومی که بر امری جمع

شوند پس آن‌ها شیعه هستند و هر قومی که امر آن‌ها واحد باشد و بعضی از

آن‌ها از رأی برخی دیگر پیروی کنند پس آن‌ها شیعه‌اند.»^۳

در قرآن نیز این واژه چهار بار ذکر شده که یک بار به تنهایی در آیه ۶۹ سوره مریم به

معنای گروه و سه بار دیگر به معنای پیرو آمده است. ۸۳ / صافات، ۱۵ / قصص.

غالب محققین و پژوهشگران نیز شیعه را در معنای پیروان و یاران و انصار در نظر گرفته-

اند. بر طبق همین معنای نهفته در واژه شیعه است که نوبختی معتقد است نام شیعه قوم می‌باشد و

پیروان ابراهیم، موسی و عیسی و دیگر پیغمبران که درود بر همه آنان باد نیز به این اسم خوانده

شده‌اند.^۴ شیخ مفید با استناد به آیه فاستغاثه الذی من شیعه علی الذی من عدوه (۱۵ / قصص) و با

توجه به مقابله واژه شیعه و عدو قید پیروی خالصانه را در مفهوم شیعه گنجانده است.^۵ در مقابل

ابن‌قیم جوزیه از عالمان ضد شیعی بر آن است که از کاربرد قرآنی این واژه و مترادف‌های آن غالباً

۱ - آذرتاش آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، نشر نی، تهران، ۱۳۷۹، ص ۳۵۰.

۲ - محمدحسین طباطبایی، میزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۹۳ ه. ق، جلد ۱۷، ص ۱۴۷.

۳ - محمدبن مکرم ابن منظور، لسان العرب، چاپ اول، داراحیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۸ ه. ق، ج ۷، ص ۲۵۸.

۴ - حسن بن موسی نوبختی، فرق الشیعه، ترجمه محمدجواد مشکور، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی، تهران، ۱۳۶۱، ص ۳۴.

۵ - محمدبن محمدبن نعمان شیخ مفید، اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات، چاپ دوم، مکتبه‌الداوری، قم، ۱۳۷۱ ه. ق، ص ۴۲.

معانی ناپسند ارائه شده است چرا که در این واژه مفهوم شیاع و اشاعه که ضد ائتلاف و اجتماع است نهفته و بدین منظور کاربرد آن ویژه فرقه‌های گمراه و اختلاف‌افکن می‌باشد.^۱ این واژه اگرچه در احادیث و محاورات صدر نخست در معنای مطلق پیروان و طرفداران شخص خاص به کار می‌رفت، از این نظر به کارگیری کلماتی همچون شیعه علی، شیعه عثمانی، شیعه معاویه و شیعه آل‌سفیان مطرح بود.^۲ بنابر نقل ابوحاتم و مفید تنها با اضافه کردن الف و لام بدان برای پیروان امام علی(ع) و شیعه به معنای اصطلاحی آن به کار می‌رفت.^۳

اما در معنای اصطلاحی واژه شیعه اجماع واحدی صورت نگرفته است و در تعیین مصداق مشخص این لفظ دچار گوناگونی شده‌اند. جمهور ملل و نحل نویسان با اتکا به قید مشایعت و پیروی معتقدند این لفظ پس از مهمترین و بزرگترین نزاع دینی در تاریخ اسلام که اختلاف بر سر امامت و خلافت پیامبر(ص) بود،^۴ غالباً بر پیروان و یاران علی(ع) اطلاق می‌گردد که معتقد به خلافت شرعی ایشان می‌باشند. نوبختی از اعلام امامیه نیز معتقد است که پس از پیامبر(ص) امت اسلام به سه فرقه تقسیم گردیدند و گروهی به شیعه نامیده شدند و ایشان هواخواه علی بن ابی‌طالب بودند که پیروی از وی را شیوه خود ساخته و به کس دیگر نگریدند.^۵ ابوالحسن اشعری پیشوای مذهب اشعری نیز در کلام خود تنها با اشاره به برتری و تقدم امام علی(ع) شیعه را از دستداران علی که او را بردیگر اصحاب برتری داده‌اند، می‌داند^۶ که به خاطر انکار جانشینی ابوبکر و عمر از سوی اهل سنت به عنوان رافضی شهرت یافته‌اند.^۷

---

۱ - ناصربن عبدالله بن علی غفاری، *اصول مذهب الشیعه*، بی‌نا، عربستان، ۱۴۱۳ ه. ق، ج ۱۷، ص ۳۴.

۲ - ابن واضح یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، محمدابراهیم آیتی، انتشارات علمی فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۵۹، ۱۶۲، ۱۹۹، ۲۰۱، ۳۰۶.

۳ - شیخ مفید، همان کتاب، ص ۴۲.

۴ - محمدبن عبدالکریم شهرستانی، *توضیح الملل*، سیدمحمدرضا جلالی نائینی، انتشارات اقبال، تهران، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۳۷.

۵ - نوبختی، همان کتاب، ص ۴.

۶ - ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری، *مقالات اسلامیین و اختلافات المصلین*، دکتر محسن مدیری، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲، ص ۱۳.

۷ - همان، ص ۱۸.